

ד"ר דניאל מלאך

התפתחות סימני מין משניים במהלך ההתבגרות התיאור בחז"ל, והקבלה לידע שבימינו

- א. מבוא
- ב. השפעת גורמים סביבתיים על זמן הופעת סימני מין משניים
- ג. השפעה חיצונית על התפתחות השדיים
- ד. שלבי ההתבגרות בימינו
- ה. התפתחות סימני המין המשניים, על פי חז"ל והראשונים
- ו. סיכום

א. מבוא

חז"ל תארו את התפתחות סימני המין המשניים בצורה מפורטת למדי, מכיוון שיש חשיבות הלכתית להופעת סימנים אלו: סימני המין חשובים לצורך הגדרת נערה, לעניין קיום מצוות, לענייני איסורים ונדרים וכיו"ב; כמו-כן יש חשיבות להופעת סימני המין בהגדרת בוגרת, שאז היא יוצאת מרשות אביה לכל דין וענין. כמו לכך שהאונס או המפתה אותה פטור מקנס, שאין לה טענת בתולים ועוד.

סימני ההתבגרות חשובים גם בזכר לעניין קיום מצוות. אומנם אין שלב נערות ושלב התבגרות נפרדים בזכר, אך רק בשלב שבין הבאת שתי שערות לזמן מסויים אחר-כך יכול הבן להידון כבן סורר ומורה, ומעבר לזמן זה אינו נידון כבן סורר ומורה אף אם סורר ומורה הוא; לכן נכון לומר שגם אצל זכר יש נוסף לשלב הבגרות של הבאת שתי שערות – שלב של גמר ההתבגרות, המשמעותי לענין בן סורר ומורה.

סימני ההתבגרות הנקביים תוארו ע"י התנאים במשנה¹ ובתוספתא², ואף תוארה ההקבלה בזמן בין הופעת סימני הערווה (סימן תחתון) ובין הופעת שלבי התפתחות שונים בשדיים (סימן עליון)³. מכיוון שהמשנה, בניגוד לתוספתא, לא פירטה האם הסימנים המוזכרים בה הם סימני נערות או סימני בגרות, יש מקום לפרש אותה פירושים שונים; ואכן קיימת מחלוקת ראשונים בהסברת הסימנים המנויים במשנה.

מלבד תיאור סימני המין המשניים על-ידי חז"ל, נמצא דיון בתלמוד אלו גורמים סביבתיים משפיעים על מועד, קצב וסדר הופעת הסימנים האלו אצל נערה בתהליך ההתבגרות.

1. נדה, פ"ה משנה ת.
2. נדה, פ"ו, הלכה ג-ד.
3. שם, שם, ד.

חז"ל דנים גם בהשפעות חיצוניות על הופעת סימני המין הנקביים, ובעבודה זו אנסה להקביל את דברי חז"ל לנתונים הידועים לנו; כמו-כן אנסה להסביר את סימני המין המשניים המתוארים במשנה ובתוספתא לפי התיאורים של סימני ההתבגרות בימינו, ולפי תיאורים אלו אנסה גם לבדוק איזה הסבר מתאים יותר בביאור המשנה בניה.

ב. השפעת גורמים סביבתיים על זמן הופעת סימני מין משניים

ההתבגרות מוגדרת מבחינה מדעית כתקופה שבה מתפתחים סימני המין המשניים, ושבה נרכשת יכולת הפיריון. הגורם העיקרי המשפיע על גיל ההתבגרות הוא תורשתי⁴, אך תוארו גורמים סביבתיים שונים המשפיעים על גיל הופעת הוסת או סימני מין אחרים. בין גורמים אלו ניתן למנות את המצב התזונתי, הבריאות הכללית, המיקום הגיאוגרפי, חשיפה לאור והמצב הנפשי של המתבגרת. באופן כללי ניתן לומר כי הוסת מקדים להופיע אצל שמנות יחסית לרזות, ההתבגרות מוקדמת בעיר לעומת הכפר, ובאיזורים הקרובים לקו המשווה יחסית לארצות הקרות. אצל בנות הגרות במקומות גבוהים הוסת מאחר לבוא ביחס לגרות בשפלה, ואילו בין עיוורות הוסת מקדים להופיע יחסית לפיקחות⁵. גם בין מתעמלות צעירות, ונערות העוסקות במאמץ פיסי קשה, הוסת וההתפתחות המינית מופיעים בגיל מאוחר יותר.

הוסת היא התופעה האחרונה בשורת תופעות וסימנים המופיעים בתקופת ההתבגרות, ולכן באופן כללי ניתן לומר כי לא רק הוסת מקדימה בעיר לעומת הכפר, אלא כל תהליך ההתבגרות, מתחילתו ועד סופו, מקדים בעיר לעומת הכפר.

ג. דעת חז"ל על השפעה חיצונית בהתפתחות השדיים

לפי דעת חכמים, הסימן הראשון המופיע בתהליך ההתבגרות הוא הופעת תשעורת⁶. רבי מאיר במשנה⁷ חולק על חכמים, וסובר כי הסימן העליון, כלומר התחלת התפתחות השדיים, בא, או עשוי לבוא⁸, לפני הופעת

4. קיימת התאמה משמעותית בגיל הופעת הוסת הראשונה בין אימהות ובנותיהן, בין אחיות, ובתוך קבוצות אתניות.

5. ראה סיכום תופעות אלו ב- Novak's Gynecology, 12th Ed. p. 771.

6. נידה, פ"ו משנה א, תוספתא נידה פ"ו הלכה ג בדברי ר"ש (מובאת בבבלי נידה מז, ב), וכן שם בהלכה ו בדברי ר"א ברבי צדוק בשם ביה"ד של יבנה (התוספתא מובאת בבבלי נידה מח, ב).

7. נידה פ"ו, משנה א.

8. כל המפרשים הסבירו שחכמים סוברים שסימן תחתון מקדים לבוא תמיד, ואילו רבי מאיר סובר שבמיעוט המקרים הסימן העליון מקדים, אלא שרבי מאיר חייש למיעוטא. הגמרא בדרך מח, א אומרת כי המחלוקת בין רבי מאיר וחכמים אינה האם אנו חוששים למיעוט, ולכן מסבירים המפרשים כי חכמים סוברים שאין כלל מיעוט נערות שבהן סימן עליון מקדים. אך לפי הסבר זה עדיין סובר רבי מאיר שרק במיעוט המקרים הסימן העליון.

הסימן התחתון. אין ספק כי מחלוקת זו בין רבי מאיר וחכמים היא מחלוקת על סימני נערות, מכיוון שהדיון בין רבי מאיר לחכמים הוא על דין חליצה, ונערה יכולה לחלוץ; וכך הסבירו כל המפרשים כי משנה זו עוסקת בסימני נערות.⁹ אומנם מצאנו דעות בתוספתא¹⁰ החולקות הן על חכמים הסוברים כי תמיד סימן התחתון ממהר לבוא, והן על רבי מאיר שאינו מציין השפעת הכפר או העיר על התפתחות סימני המין,¹¹ ולפי דעות אלו יש השפעה סביבתית על התפתחות סימני המין. כתגובה על דברי רבי אלעזר ברבי צדוק כי "כשהיו ב"ד בודקין ביבנה, כיון שמוצאין בעליון אין משגיחין בתחתון", כלומר שאם מצאו סימן עליון אין צורך לבדוק תשעורת מכיוון שברור שזו כבר קיימת, שהרי היא תמיד מקדימה, אומר רבי שמעון: "בנות כרכים התחתון בא תחילה מפני המרחצאות, בנות כפרים העליון בא תחילה מפני שטוחנות ברחיים ונושאות כדין על גיססיהן", כלומר, אינך יכול לבדוק רק סימן עליון ואם הוא קיים להחליט כי בודאי כבר הופיעו שתי שעורות, שהרי אם הנערה כפרית ייתכן ובא סימן עליון ולא בא עדיין סימן תחתון.

מדוע תהיה התפתחות מוקדמת של השדיים בכפר לעומת העיר? רבי שמעון בתוספתא נותן לכך שני טעמים סביבתיים-חיצוניים: הטחינה ברחיים ונשיאת הכדים גורמות לגירוי מקומי של החזה והתפתחות השד. בצורה דומה הוסברה התפתחות מהירה יותר של תשעורת בעיר, כי העינוג בבתי המרחץ, או סיבה אחרת הקשורה למי המרחצאות, גורם לצמיחת שיער מהירה. אומנם התלמוד¹² מביא ברייתא בעלת גירסא שונה במקצת. לפי גירסא זו רבן שמעון בן גמליאל אומר שאצל בנות כרכים התחתון ממהר לבוא מפני שרגילות במרחצאות, ואצל בנות כפרים העליון ממהר לבוא מפני שטוחנות ברחיים. רשב"ג אינו מציין את הטעם של נשיאת הכדים כלל. אך הברייתא מוסיפה ומביאה את דברי ר"ש בן אלעזר האומר כי אצל בנות

הרב יוסף שאל נתנון מלבוב בחידושו על מסכת נידה (בספר יוסף דעת) אף כותב, שמכיוון שמדובר במחלוקת במציאות לא מסתבר שהמחלוקת תהיה מן הקצה אל הקצה, ובעוד שחכמים יסברו שתמיד מקדים הסימן התחתון יסבור רבי מאיר כי תמיד מקדים הסימן העליון; אומנם ממהלך הסוגיא התלמודית משמע כי רבי מאיר אכן סובר שלרוב הסימן העליון מקדים, ולכן פשט הפסוקים המראה כי סימן עליון מקדים מתאים לשיטתו. לעומת זאת אין אף פסוק שהפשט שלו תומך בדיעה ההפוכה, כי סימן תחתון מקדים. לפי ההסבר הזה התלמוד דוחה את ההו"א שהמחלוקת היא אם חיישינן למיעוטא, והמסקנה היא שלפי כל אחת מהדיעות הסימן המקדים לשיטתה בא תמיד ראשון (אומנם רבי מאיר יכול לסבור כי רק ברוב המקרים סימן העליון, ולא תמיד). וראה בהמשך כי אין חייבים להסביר מחלוקת זו כמחלוקת במציאות, אלא ניתן לומר שיש כאן מחלוקת בהגדרת הסימן.

9. ראה רש"י על המשנה בנידה מח, ב, ורע"ב בפרושו למשנה זו.

10. נידה פ"ו הלכה ו.

11. ראה תוספות בנידה מח, ב ד"ה רבן שמעון בן גמליאל.

12. נידה מח, ב.

עשירים צד ימין ממהר לבוא מפני שנישוף באפקריסותן¹³, ואילו אצל בנות העניים צד שמאל ממהר לבוא מפני ששואבות כדי מים עליהן, ואי בעית אימא מפני שנושאיין אחיהן על גססיהן. גם בדברי ר"ש בן אלעזר אנו מוצאים את ההשקפה כי שפשוף וגירוי חיצוני עשוי להקדים את התפתחות השדיים, ולא עוד אלא שגירוי חיצוני כזה עלול לגרום להתפתחות בלתי סימטרית של השדיים.

בניגוד לשיטת התוס'¹⁴ ניתן לומר כי רשב"ג אינו חולק על חכמים, ורק מציין כי בכרך הסימן התחתון ממהר לבוא, ואין כוונתו שהוא ממהר יחסית לסימן העליון – אלא יחסית לגיל ההתבגרות הממוצע, או יחסית לסימן התחתון של הכפירות, דבר שהוכח כאמור מבחינה סטטיסטית; כמו כן מציין רשב"ג כי בכפר הסימן העליון ממהר לבוא אחר שכבר בא הסימן התחתון, כלומר הוא מודה לחכמים שהסימן התחתון הוא הראשון, אך הזמן עד הופעת הסימן העליון קצר יותר כי העליון ממהר לבוא¹⁵. ואכן כך כתב רב שמואל בן חפני גאון בספר הבגרות: "ואנשי הערים מפאת רווחתם מקדימים בצמיחת שערם, ואנשי הכפרים בשל עמלם הרב – מאחרים בצמיחת שערם, כמאמרם: תניא רשב"ג אומר בנות כרכים תחתון ממהר לבוא מפני שמרגילות במרחצאות, בנות כפרים עליון ממהר לבוא מפני שטוחנות ברחיים"¹⁶.

תמיכה להסבר זה בסוגיא ניתן למצוא בדברי המאירי על אתר, שלפניו היו שתי גירסאות לברייתא זו בתלמוד; ואלו דבריו: "ומה שכתבנו באשה שסימן העליון עושה אותה גדולה מפני שאי אפשר לעליון בלא התחתון, אין בו חילוק בין בנות כרכים לבנות כפרים, אע"פ שבנות כרכים רגילות במרחצאות ושאר עידונין שהיה נראה לומר שמתוך אותן עידונין עליון ממהר לבוא, ובנות כפרים רגילות בהתעמלות ושאר עינויין שמתוכם עליון מתאחר, או בהיפך לגירסת קצת ספרים, לומר שבנות כרכים מתוך אותן

13. הוא מין בגד תחתון, אפיקריון ביונית. ראה משנה כלים פכ"ט משנה א, וברע"ב שם, וראה מקוואות פ"י משנה ד – פיקרסים (או פיקרסים).

14. ראה הערה 11 לעיל.

15. כשם שבדברי רשב"ג "צד ימין ממהר לבוא" אין הכוונה שהוא מקדים את הסימן התחתון אלא שהוא בא מהר יותר מצד שמאל, כך גם בדברי רשב"ג אין הכוונה שהוא בא לפני הסימן התחתון אלא שהוא בא מהר. ראייה להסבר זה, כי אין הכוונה במילה "ממהר" – ממהר יותר מסימן תחתון, היא שרשב"ג אומר כי בנות כרכים תחתון ממהר לבוא מפני שרגילות במרחצאות, וניתן היה לכאורה לומר שאצל בנות הכפר סימן עליון ממהר לבוא פשוט כי אינן רגילות במרחצאות, אך מכיוון שאין מדובר כאן בעליון יחסית לתחתון יש צורך לתת הסבר נפרד מדוע בכפרים העליון ממהר להופיע.

16. ספר הבגרות לרב שמואל בן חפני גאון (נרפס עם ספר השנים לרב יהודה הכהן ראש הסדר), פרק א' עמ' 6 א' שורה 78. בתרגום מ. פונקל, ההדרת הנוסח – מ. ת. מיטשם. הוצאת יד הרב נסים, י-ם תשנ"ט, פרק א' עמ' 6 א' שורה 78. תודתי לרב יואל קטן שהפנה את תשומת לבי ליציאתו של ספר זה לאור מספר ימים לפני כניסתו של מאמרי זה לדפוס.

העידונין תחתון ממהר, ובנות כפרים מתוך עמל ידיהם ורוכ תנועתם דדיהן מתפשטות ועליון ממהר, אלא אין הפרש ביניהן כלל, וכן בין בנות עשירים לבנות עניים כלל, וכן סימן העליון כל שראינו את כולם בצד אחד שבה – דיינו בכך, הן בצד ימין הן בצד שמאל, ואין אומרים שפעמים שסימן העליון ממהר בצד אחד על ידי הכבדה, כגון צד ימין לבנות עשירים מתוך שמביאות בו מעפרת ובו תכשיטי זהב שמכבדות על הדר, וצד שמאל לעניות ששואבות עליו מים או מפני שנושאות את אחיהן באותו צד; אלא הכל שווה. ויש פוסקין בבנות כרכים כרבנן שסימן העליון סימן, שהרי תחתון ממהר, ובבנות כפרים כרבי מאיר, וכן פוסקין שצד שמאל קודם לצד ימין, וכל שראינו ימין קודם אינו סימן אלא שהוא לאיזה מקרה או סיבה. ואין הדברים ניתנין לשיעורין ולריבוי מחלוקת, אלא כמו שכתבנו¹⁷.

בגירסה הראשונה שמביא המאירי מדובר על השפעה על כל הגוף, ולא רק על האבר הנידון. בנות העיר רגילות להתענג במרחצאות, ומתוך כך עליון ממהר לבוא; הרי המרחץ משפיע גם על הסימן התחתון! וכן בנות הכפרים מתוך שרגילות בהתעמלות ושאר 'עינויין' העליון מאחר לבוא; ומדוע אין עינויים אלו מאחרים גם את הסימן התחתון? ייתכן לומר כי לפי הסבר זה המרחץ מקדים את שני הסימנים, והעינוי מאחר את שניהם, דהיינו את כל תהליך ההתבגרות, אך רשב"ג מתייחס לתהליך הנראה יותר לעין. אומנם הגירסה השניה המובאת במאירי, שהיא גירסת הספרים שלנו, מדברת יותר על השפעה מקומית, כגון שמתוך עמל ידיהן של הכפריות דדיהן מתפשטות ועליון ממהר לבוא.

בניגוד לנאמר בברייתא הנ"ל כי בבנות עשירים צד ימין ממהר לבוא ובבנות עניים צד שמאל ממהר לבוא, מובאת בתלמוד¹⁷ ברייתא: "ת"ר: צד שמאל קודם לצד ימין, רבי חנינה בן אחי ר' יהושע אומר: מעולם לא קדם צד שמאל לצד ימין, חוץ מאחת שהיתה בשכונתי שקדם צד שמאל לצד ימין וחזר לאיתנו". אנו רואים כאן שתי דיעות החולקות על דברי רבי שמעון בן אלעזר: הדיעה הראשונה היא כי צד שמאל קודם לצד ימין, בלא תלות אם הנערה בת עשירים או בת עניים, ודעתו של ר' חנינה בן אחי ר' יהושע היא כי אכן אין הבדל בין עשירות לעניות, ומעולם לא קדם צד שמאל לצד ימין.

מן הנאמר לעיל אנו רואים כי היו מחכמינו שהבחינו כי ההתבגרות בעיר הינה מהירה יותר, וקודמת להתבגרות בכפר; היו שפירשו זאת כהשפעה מקומית, כגון שפשוף מקומי, והיו שראו בהבדלים אלו תוצאה של הבריאות הכללית ואורח החיים השונה בין העיר לכפר, שבעוד בנות העיר מתענגות במרחצאות – וצאות בנות הכפר לשאוב מים מן הבאר או טוחנות

17. נידה מח, ב.

ברחיים. כאמור לעיל, גם המחקרים בימינו מראים כי ההתבגרות בעיר מוקדמת להתבגרות בכפר. אומנם דיעות אלו של מקצת החכמים לא באו לידי ביטוי בהלכה, שכן ההלכה היא כחכמים הסוברים שתמיד הסימן התחתון מקדים, וכפי שאמר המאירי ש"אין הדברים נראים להיות הדברים ניתנים לשערוין ולריבוי מחלוקת".

ד. שלבי ההתבגרות בימינו

קיים רצף קבוע פחות או יותר של מאורעות בהתבגרות, כאשר רווח הזמן בין מאורע למאורע הינו קבוע למדי. סדר המאורעות הוא: גדילה מואצת, התפתחות השדיים, הופעת תשעורת ערווה והופעת הווסת הראשונה, וכל התהליך הזה נמשך כ- 4.5 שנים בממוצע (נע בין 1.5 ל-6 שנים). בצפון אמריקה מקדים כל שלב יחסית לאירופה בשישה חודשים בממוצע.

כבר נכתב במבוא כי ישנם גורמים סביבתיים המשפיעים על הופעת סימני המין המשניים, כגון משקל הגוף וכמות השומן היחסית, מאמצים גופניים, מגורים במקום גבוה או נמוך ועוד; אך כאמור סדר המאורעות אינו משתנה.

אתאר עתה את סימני המין המשניים וסדר הופעתם, והגיל הממוצע בימינו לכל שלב ושלב.

מרשל וטנר¹⁸ תיארו את שלבי ההתבגרות בנערים ונערות, ומצאו כי השלב הראשון בהתבגרות הוא תאוצה בגדילה. התאוצה הולכת וגדלה, מגיעה לשיא והולכת ופוחתת, עד שהמתבגר מפסיק לגדול עוד. במהלך ההתבגרות מוסיפה נערה לגובהה 25 ס"מ בממוצע, בעוד אשר נער מוסיף וגדל ב-28 ס"מ. מכיוון שגבר בוגר גבוה מאישה בוגרת ב-10 ס"מ בממוצע, הרי רוב הפרש בגובה בין גבר ואישה נובע מהגובה בתחילת גיל ההתבגרות, ולא כתוצאה מהתוספת בזמן ההאצה בגדילה בתהליך ההתבגרות.

אמרנו כי השלב הראשון בהתבגרות הוא התחלת התאוצה בגדילה, אך שיא התאוצה מתרחש רק כשנה וחצי לאחר מכן, ובינתיים מופיעים סימנים נוספים, אשר הינם קלים יותר לזיהוי. אצל נערות בגיל 9.8 בממוצע מופיעים ניצני השדיים. בשלב הזה יש גדילה של רקמת שד תחת העטרה¹⁹ בלבד,

18. Marshal WA, Tanner JM. Variations in patterns of pubertal changes in girls. *Arch Dis Child* 1969; 44:291-303.

19. לחלק השד הבולט במרכז השד, ואשר אותו היונק מכניס לפיו, אקרא פיטמה. החלק שמסביב הפיטמה, אשר ציבעו חום כהה אצל אישה בוגרת או גבר בוגר, יקרא עטרה, למרות שלפי מילון האנטומיה של האקדמיה מושג זה תורגם לשיטחון השד (בגלל המושג הלטיני Areola).

ולכן השד אינו בולט מעבר לשטח העטרה, עור העטרה נעשה דק והפיטמה מתחילה לגדול. שלב זה נקרא אצל טנר שלב מס' 2 (שלב מס' 1 הוא השלב שלפני התחלת כל התפתחות). בשלב 3 של התפתחות השד, בגיל ממוצע של 11.2 שנים, יש תוספת של שומן ורקמת שד מעבר לשטח העטרה, ולכן השד בולט לא רק מתחת העטרה אלא גם מעבר לכך. אומנם בשלב זה אין השד מגיע עדיין בגודלו לגודל שד של בוגרת, ובמבט צידי הפיטמה נראית באמצע גובה השד או מעט מעל האמצע. בשלב 4 השד ממשיך לגדול, והעטרה מתרוממת מעל גובה השד, כך שהיא יוצרת עם יתר השד מעין צורת 'הור ההר'. הגיל הממוצע בשלב זה הוא 12.1 שנים. שלב 5 הוא השלב בו השד מגיע לגודל של שד בוגר, וברוך כלל העטרה חוזרת לגובה של יתר רקמת השד. יש יותר פיגמנטציה של העטרה, ומופיעות בלוטות קטנות על פני העטרה – הבלוטות ע"ש מונטגומרי. הפיטמה נמצאת עתה מתחת לקו האמצע של השד. הגיל הממוצע בשלב 5 הוא 14.6 שנים.

לאחר הופעת ניצני השדיים מתחילה גדילה של שיער הערווה. לשלב שלפני הופעת התשעורת קרא טנר שלב 1. השלב בו מופיעה תשעורת קלה על השפתיים בלבד נקרא שלב 2, והגיל הממוצע לשלב זה הוא 10.5. בשלב 3 מופיעה תשעורת על כף הערווה בכמות קטנה; השיער כהה ומתולתל, והנערה בת 11.4 בממוצע בשלב זה. גיל זה הוא גם הגיל בו מגיעה הנערה לשיא התאוצה בגדילה. בשלב 4 יש לנערה תשעורת מאותו סוג של תשעורת המבוגרת, אך איזור התשעורת מוגבל לכף הערווה. בשלב זה הנערה בת 12 בממוצע. בגיל 13.7 בממוצע מגיע השלב שבו התשעורת זהה לזו של בוגרת, הן בכמותו והן בתפוצתו, ובוהה הגיעה הנערה לשלב 5.

גיל הווסת הראשון בממוצע בארה"ב הוא 12.8, כלומר הווסת הראשון מופיע רק לאחר שלב 4 הן בהתפתחות השד והן בהתפתחות התשעורת.

ה. התפתחות סימני המין המשניים, על פי חז"ל והראשונים

סימני המין המשניים בהתפתחותם תוארו ע"י חז"ל במשנה, בתוספתא ובבריייתא, ויש דיון אמוראי מועט בפירוש דברי התנאים. נביא מקורות אלו עם מחלוקות הראשונים בפירושיהם, וננסה לבארם על פי התצפיות של מרשל וטנר שתוארו לעיל.

במסכת נידה פרק חמישי משנה ז-ח נאמר: "משל משלו חכמים באשה: פגה, בוחל וצמל. פגה – עודה תינוקת. בוחל – אלו ימי נעוריה. בזו ובזו אביה זכאי במציאתה ובמעשה ידיה ובהפרת נדריה. צמל – כיוון שבגרה, שוב אין לאביה רשות בה. איזהו סימניה²⁰? רבי יוסי הגלילי אומר:

20. במשנה שבבבלי הנוסח הוא "איזהו סימנין".

משיעלה הקמט תחת הדר. רבי עקיבא אומר: משייטו הדרים. בן עזאי אומר: משישחיר הפטומת. רבי יוסי אומר: כדי שיהא נותן ידו על העוקץ ושוהה לחזור.

הפשט במשנה הוא שהסימנים המוזכרים בה הם סימני בוגרת, מאחר שהמשנה באה להסביר מתי הבת יוצאת מרשות אביה; וכן פירש רש"י על המשנה: איזהו סימנין - אצמל קאי. וכן פירש רב שמואל בן חפני גאון בספר הבגרות פרק ג', ורב יהודה הכהן ראש הסדר בספר השנים ח"ב פ"ח, וכן פי' ר"ח²¹ ורע"ב, וכן פירש הרמב"ם בפרוש המשניות. אך ראשונים רבים, ביניהם התוס'²², הרמב"ן והריטב"א חולקים על הסבר זה, ומביאים ראיות כי המשנה עוסקת בסימני בוחל ולא בסימני צמל, וכן כתב רב האי גאון בתשובה²³. אחת הראיות שמביאים הראשונים הנ"ל כנגד פירוש רש"י היא מהתוספתא²⁴ המצוטטת בשינויים קלים בתלמוד²⁵: "ואלו הן סימני בוגרת: רבי אלעזר ברבי צדוק אומר משיקשקשו²⁶ הדין. רבי יוחנן בן ברוקה אומר: משיכסף²⁷ ראש החוטם. רבי יוסי אומר: משיקף²⁸ העטרה. רבי שמעון אומר: משתפשט²⁹ הכף. וכן היה רבי שמעון אומר: כשם שאמרו ג' סימנין מלמעלה, כך אמרו ג' מלמטה³⁰, פגה מלמעלה - לא הביאה סימנין מלמטה³¹, בוחל מלמעלה - הביאה סימנין מלמטה³², צמל מלמעלה - פשטה את הכף מלמטה³³. בתוספתא מוזכר במפורש כי מדובר כאן בסימני בוגרת, ולכן קשה לפירוש רש"י מדוע הסימנים המוזכרים במשנה אינם אותם סימנים שבתוספתא. בעיקר קשה הדבר לפי רבי יוסי, אשר הסימן שהוא דורש מתואר גם במשנה וגם בתוספתא, ובכל זאת אין זה אותו סימן. רש"י עמד על קושי זה, וביאר שהזמן שבו עולה הקמט תחת הדר זהה לזמן הקפת העטרה, שפירושו: "שגדול העוקץ ועב ומוקף עטרה, והיינו שיעורא דא"ר יוסי נמי במתניתין שיהא נותן ידו על העוקץ ושוקע ושוהה לחזור". הדוחק בהסבר זה גלוי לעין, והתוס' אינו מוכן לקבלו. קושיא נוספת על

21. צוטט ע"י הרשב"א, הריטב"א והמאירי.

22. בניה מז, א בד"ה איזהו סימניה.

23. תשובות הגאונים הרב"ב, סי' עד ט, תשובה זו צוטטה גם באוצה"ג לכתובות, סי' רצט עמ' 113 ואילך.

24. נידה פ"ו הלכה ג (בנדפס בש"ס וילנא), או הלכה ד בתוספתא מהר" צוקרמאנדל.

25. נידה מז, ב.

26. במהד' צוקרמאנדל: משיתקשו, וגירסת התלמוד: משיתקשקשו.

27. בתלמוד: משיכסיף.

28. בתלמוד: משתקיף.

29. בתלמוד: משנתמעך.

30. בתלמוד: שלושה סימנין נתנו חכמים באשה מלמטה וכנגדן מלמעלה.

31. בתלמוד: פגה מלמעלה - בידוע שלא הביאה שתי שערות.

32. בתלמוד: בוחל מלמעלה - בידוע שהביאה שתי שערות.

33. בתלמוד: צמל מלמעלה - בידוע שנחמעך הכף.

רש"י היא כי לפי הסברו לא מוזכרים סימני בוחל במשנה או בתוספתא כלל, וכן בכל הגמ' לא הזכירו בפירוש סימנים אלו. הרמב"ן מוסיף קושיא נוספת על פירוש רש"י, שהפרק הבא מתחיל במשנה: "בא סימן התחתון עד שלא בא העליון", וקרוב לוודאי שהוא הסימן העליון המוזכר בסוף הפרק הקודם. אם נסביר שהמשנה בסוף פרק חמישי מתארת סימני בוחל, הרי גם כאן מדובר על סימני בוחל, אך אם נבאר שהמשנה בפרק חמישי עוסקת בסימני בוגרת, גם במשנה הראשונה בפרק שישי נצטרך לבאר כך, וזה לא יתכן³⁴.

את שיטת רש"י (אומנם לא את דעת רש"י עצמו) ניתן ליישב לפי הסבר הרמב"ם: הרמב"ם בפירוש המשנה מסביר שכל הסימנים המוזכרים במשנה הם סימן עליון, ולעומת זאת בהלכות אישות³⁵ הרמב"ם מסביר כי "משתקיף העטרה" הוא סימן תחתון, ומתאר את תשעורת הערוה; לפי הסבר זה ניתן לומר שגם המשנה וגם התוספתא דנות בסימני בגרות, ורבי יוסי נותן לכך סימן עליון במשנה וסימן תחתון בתוספתא. הסברו של הרמב"ם מתקבל על הדעת הן ממקומו והן ממקור נוסף: במקומו, דהיינו בתוספתא, מובאת דעת ר"א ברבי צדוק ודעת ר"י בן ברוקא הנותנים סימן עליון, אך התנא האחרון בתוספתא, רבי שמעון אומר "משתפשט (או משנתמעך) הכף", וזה לכולי עלמא סימן תחתון; לכן יש מקום לומר כי גם התנא הקודם לרבי שמעון בתוספתא, רבי יוסי, מתאר סימן תחתון.

המקור האחר התומך ברמב"ם הוא התוספתא³⁶ המצוטטת בתלמוד³⁷: "עד מתי תינקת"³⁸ ממאנת? עד שתביא שתי שערות דברי רבי מאיר, רבי יהודה אומר: עד שירכה השחור על הלבן³⁹, רבי יוסי אומר: עד שתקיף עטרה, רבי שמעון אומר: עד שיתפשט הכף⁴⁰, בן שלקית אומר: עד שתכלכל"⁴¹. בתוספתא זאת כל התנאים מתארים סימן תחתון, וברור שגם רבי יוסי הסובר עד שתקיף העטרה מתכווין לסימן תחתון.

34. אכן גם רש"י ביאר במשנה הראשונה בפרק שישי כי מדובר כאן בסימני נערות, ושתי שערות מקביל לבוחל.

35. פ"ב הלכה ז.

36. נידה פ"ו הלכה ד (הלכה ה אצל צוקרמאנדל).

37. נידה נב, ב.

38. בתלמוד: הבת.

39. התלמוד אינו גורס על הלבן.

40. בצוקרמאנדל: משתפשט את הכף; דעת רבי שמעון אינה מובאת שם כלל.

41. לפי רש"י עד שתכלכל הוא עד שיהא רצוף ומלוכש בשיער, או פירוש אחר – עד שתכלכל, פירוש שיהיה שיער גדול, כפוף ומבולבל. על פירוש זה האחרון אומר רש"י: "ולא ישר בעיני". התוס' בד"ה עד שתכלכל מביא ראיה מנזיר ב, ב שכלכול הוא לשון גידול שיער.

ראיה נוספת להסבר הרמב"ם לביטוי "עד שתקיף העטרה" ניתן להביא מהמשנה בסנהדרין⁴²: "בן סורר ומורה, מאימתי נעשה בן סורר ומורה? משיביא שתי שערות ועד שיקיף זקן, התחתון ולא העליון, אלא שדיברו חכמים בלשון נקיה". ובתלמוד שם: "תני רבי חייא: עד שיקיף עטרה; כי אתא רב דימי אמר: הקפת גיד ולא הקפת ביצים". רש"י מסביר כי רבי חייא שנה במשנה משיקיף עטרה, ודברי רב דימי באים להסביר את גירסתו של רבי חייא. אנו רואים כי הקפת אבר המין בשערות נקראת הקפת העטרה, וסביר שכן הדבר גם בסימני הבוגרת.

אומנם ניתן ללמוד בשיטת רש"י כי משתקיף העטרה מדובר בסימן עליון, אך שני הסימנים השונים שנתן רבי יוסי תלויים זה בזה: כזכור, בשלב 4 של טנר יש הגבהה של העטרה מעל גובה יתר השד; ניתן לומר כי משתקיף העטרה הכוונה שהעטרה מוגבהת, ולכן נראית כמקיפה את העוקץ, כלומר הפיטמה⁴³, ולכן יש קשר בין הסימן "כדי שיהא נותן ידו על העוקץ והוא שוקע ושוהה לחזור", ובין "משתקיף העטרה", כי הא בהא תליא.

המשנה בנידה⁴⁴ אומרת: "בא סימן התחתון עד שלא בא העליון, או חולצת או מתיבמת. בא העליון עד שלא בא התחתון, אע"פ שאי אפשר, רבי מאיר אומר לא חולצת ולא מתיבמת, וחכמים אומרים או חולצת או מתיבמת, מפני שאמרו: אפשר לתחתון לבוא עד שלא בא העליון, אבל אי אפשר לעליון לבוא עד שלא בא התחתון". משנה זו עוסקת לכולי עלמא בבוחל, וכן שנינו גם בתוספתא⁴⁵: "בוחל מלמעלה – הביאה סימנין מלמטה". כלומר, חכמים סוברים שלא ייתכן שהופעת השדיים תקדים את הופעת התחלת התשעורת. לפי רבי מאיר ניתן להסביר, כפי שהסבירו התוס', שבחלק קטן מהמקרים מקדימה הופעת השדיים את הופעת התשעורת ורבי מאיר חייש למיעוטא, או שניתן לומר כי לפי רבי מאיר לרוב מקדימה התפתחות השדיים את הופעת התשעורת, ואין לנו כלל עניין בכך שרבי מאיר חושש למיעוטא⁴⁶. אולם קשה, האם יתכן כי חכמים סברו שאין אפילו

42. פ"ח משנה א.

43. ניתן גם לדייק מהגירסא "משתקיף העטרה", כלומר שהעטרה תקיף, בניגוד לגירסא "משיקיף העטרה" המופיעה בתוספתא של צוקרמאנדל. אומנם במסכת סנהדרין, כאשר מדובר על התשעורת בגבר גורסים "משיקיף העטרה", כי שם מדובר שהשיער יקיף את העטרה.

44. פ"ו משנה א.

45. נידה פ"ו הלכה ג.

46. ההסבר השני נראה יותר לפי מהלך הסוגיא. לאחר שהתלמוד דוחה את האפשרות שהמחלות מבוססת על הנושא של חוששים למיעוט, הוא מביא פסוקים אשר מסתדרים לפי שיטת רבי מאיר, ואינם מסתדרים לדעת חכמים. אם גם רבי מאיר סובר שרק במיעוט המקרים מקדימה הופעת השדיים, הרי יש לדחוק שכל הפסוקים עוסקים במיעוט המקרים, ואין אף פסוק שמדבר על רוב הנשים, וזה דחוק. וראה הערה 8 לעיל.

מיעוט שבהן הופעת השדיים מקדימה את הופעת התשעורת, בעוד אנו יודעים כי לרוב הסדר הוא הפוך?

לאור קושיא זו יש לומר כי כאשר חז"ל דיברו על הסימן העליון לא התייחסו להופעת ניצני שדיים כלל, אלא לשלבים של טנר משלב 3 ואילך. אומנם לשיטת התוס' וסיעתם, שהמשנה מונה סימני בוחל, אנו מוצאים במשנה שלבי התפתחות מתקדמים למדי: שיטת רבי יוסי הגלילי 'משיעלה הקמט תחת הדר', בעיקר לפי שמואל המסביר ש'לא משיעלה הקמט ממש – אלא כדי שתחזיר ידיה לאחוריה ונראית כמי שיעלה הקמט תחת הדר', כלומר שיש צורך בתרגיל מיוחד לגרום שהקמט ייראה, יכולה להתאים לסימני נערות; אך לפי רבי עקיבא מדובר כנראה בשלב 4 של טנר, ומשייטו הדרים הכוונה שהפיטמה נמצאת מתחת קו האמצע של השד. בן עזאי ורבי יוסי מדברים בודאי על שלב 4. אין ספק שהתשעורת מופיעה קודם, וקשה להניח ששלבים כה מאוחרים בהתפתחות השד נבחרו לסימני בוחל. לכן נראית יותר שיטת רש"י, שבמשנה מתוארים סימני בוגרת, וסימני נערה לא תוארו כלל. מכל מקום גם לשיטה זו יש לומר שניצני שדיים אינם סימן נערות.

בתוספתא העוסקת בסימני בוגרת אנו מוצאים תיאורים של שלב 4 או 5. משיתקששו הדרים הוא כנראה שלב של שד בוגר⁴⁷, וכך משיפציל ראש החוטם שפירושו שיראה בראש עוקצו הנקב שהחלב ראוי לצאת ממנו⁴⁸, או כאשר נראים מעין חריצים במקום שמתחיל לשפע כלפי הדר⁴⁹, כלומר מופיעות הבלוטות ע"ש מונטגומרי, או כאשר נוצר על השד קימור בולט ונבדל משאר השד⁵⁰. בן עזאי הדורש השחרת הפיטומת מדבר כנראה על שלב 5 של טנר.

לפי הסברנו כי בוגרת נמצאת בשלב 4-5 לפי טנר, הרי נערה נמצאת בשלב 3, וזה אכן השלב שלאחר הופעת שתי שערות.

ניתן לומר כי רבי מאיר החולק על חכמים סובר כי סימן עליון הוא הופעת ניצני שדיים, ושלב זה יכול להקדים את הופעת התשעורת. לפי הסבר זה אין מחלוקת בין רבי מאיר וחכמים איזה סימן מקדים במציאות, אלא מחלוקת בהגדרה מהו סימן עליון⁵¹.

47. רב יהודה הכהן ראש הסדר בספר השנים (חלק ב פ"ה) מסביר כי "יתקששו" הוא בש' שמאלית, מלשון "סנפיר וקשקשת", והכוונה היא לשלב בו השד או פיטמתו מקבלים גוון שונה.

48. המאירי.

49. תוספי הרא"ש.

50. רב יהודה הכהן ראש הסדר, ספר השנים, ח"ב פ"ח.

51. אי אפשר לומר שרבי מאיר מאחר את הופעת הסימן התחתון, שהרי רבי מאיר סובר שהבת ממאנת עד שיפיעו שתי שערות, שזה הסימן המוקדם ביותר כשמדובר בסימן תחתון.

הרמב"ם⁵² פוסק: "ויש בבת סימנין מלמעלה והן הנקראין סימן העליון, ואלו הן: משתחזיר ידיה לאחורה ויעשה קמט במקום הדין, ומשישחיר ראש הדרד, ומשיתן אדם ידו על עוקץ הדרד והוא שוקע ושווה לחזור, ומשיפצל ראש חוטם הדרד ויעשה בראשו כדור קטן. ורבתי פירשו משיפצל החוטם עצמו, וכן משיטו הדין, ומשיתקשקשו הדין, ומשתקיף העטרה, שהוא מקום הבשר התפוח שלמעלה מן הערווה לעומת הבטן, וכשיתמעך הבשר הזה ולא יהיה קשה. כל אלו הסימנין שמונה, נראה בבת סימן אחד מכל אלו או כולן, והיא בת י"ב שנה או פחות, אין משגיחין בו והרי היא קטנה. נעשית בת י"ב שנה ויום אחד ונראה בה סימן התחתון, אין משגיחין באחד מכל אלו. ואם לא נראה התחתון ונראה בה אחד מכל אלו, הרי היא ספק בין נערה לקטנה ודנים בה להחמיר. ואם נראו כולן (ולא נראה סימן התחתון), הרי זו גדולה ודאית, שא"א שיבואו כולן אלא כבר בא סימן התחתון ונשר". הרמב"ם מצטט כאן הן את סימני המשנה והן את סימני התוספתא כסימני נערות, שהרי אם הבת בגיל י"ב ונראה בה אחד מן הסימנים היא ספק נערה או קטנה, ולא ספק בין קטנה לבוגרת, וכן אם נראו כל הסימנים העליונים ולא הביאה ב' שערות הרי היא גדולה ודאית. מכיוון שבהלכה ר' פסק הרמב"ם ש"גדולה" כולל גם נערה וגם בוגרת, ובהלכה ב' פסק שחייבים לעבור שישה חודשים בין נערה לבוגרת, הרי שכל הסימנים הללו הם סימני נערות ולא בגרות, ובעצם אין משמעות לסימני בגרות, כי לפי הרמב"ם גם ביום שבו חלפו בדיוק שישה חודשים מיום שהפכה להיות נערה אין משגיחין בסימנים, אלא היא הופכת לבוגרת מיד⁵³. לכן למרות שבתוספתא כתוב: "ואלו הן סימני בוגרת", אין לכך משמעות אחרת מאשר סימני נערות⁵⁴. כמו כן נאמר בתוספתא⁵⁵: "עד מתי תינוקת ממאנת? עד שתביא שתי שערות דברי רבי מאיר, רבי יהודה אומר: עד שירבה השחור על הלבן, רבי יוסי אומר: עד שתקיף עטרה" וכו'. מכיוון שהבת ממאנת עד שהיא נערה, ורבי יוסי אומר עד שתקיף עטרה, הרי שזה סימן נערות בעיניו, וזה הסימן שנתן רבי יוסי בתוספתא הקודמת המתחילה במילים: "ואלו הן סימני בוגרת", כלומר שסימני בוגרת המנויים שם הם למעשה סימני נערות⁵⁶.

52. בפ"ב מהלכות אישות הלכה ז-ח.

53. כפי שכתב בהלכה ב': "ומתחילת יום תשלום הששה חודשים ומעלה תקרא בוגרת", וזה בניגוד לפשט הסוגיא בקידושין עט, א.

54. היה מי שפירש שבגירסת הרמב"ם לא היה כתוב בתוספתא "ואלו סימני בגרות", והיה מי שאמר שדעת הרמב"ם שהסימנים העליונים הם סימני נערות אם לא הביאה שתי שערות, והם סימני בגרות במקרה שהביאה שתי שערות, ולכן אותם שמונה סימנים הינם גם סימני נערות וגם סימני בגרות (שו"ת צדקה ומשפט, אה"ע, סי"ב).

55. נידה פ"ו הלכה ד (הלכה ה אצל צוקרמאנדל).

56. ועיין בחזון חזקאל על תוספתא נידה, פ"ו הלכה ג, בחלק החידושים, וראה במאירי בפירוש המשנה ברף נב, על המילים: "תינוקת שהביאה שתי שערות אינה יכולה למאן, רבי יהודה אומר: משירבה השחור על הלבן", שהוא מפרש: "ולא שיחלוק ר' יהודה שלא תהא גדולה

כבר ציינתי לעיל את השלבים השונים בהתפתחות התשעורת במהלך ההתבגרות לפי התיאור של מדענים בימינו. ניתן למצוא תיאורים של התפתחות התשעורת גם בחז"ל: במשנה בנידה⁵⁷ נאמר: "תינוקת שהביאה שתי שערות חייבת בכל המצוות האמורות בתורה, וחולצת או מתיבמת, וכן תינוק שהביא שתי שערות חייב בכל מצוות האמורות בתורה, וראוי להיות בן סורר ומורה משיביא שתי שערות עד שיקיף זקן התחתון ולא העליון, אלא שדיברו חכמים בלשון נקייה. תינוקת שהביאה שתי שערות אינה יכולה למאן, רבי יהודה אומר: עד שירבה השחור". אנו רואים במשנה זו שלושה שלבים בהתפתחות התשעורת: הבאת שתי שערות, עד שירבה השחור ומשיקיף הזקן. יש מחלוקת תנאים מאימתי נחשבת הבאת שתי שערות⁵⁸: "כדי לכוף ראשן לעיקרן דברי רבי ישמעאל, ר"א אומר כדי לקרוץ בציפורן, ר"ע אומר כדי שיהו ניטלות בזוג". כלומר ששתי השערות הללו צריכות להיות שערות שצמחו תחת השפעה הורמונלית, ולא שערות פלומה, אשר יכולות לצמוח בכל מקום בגוף ואינן מעידות על בגרות⁵⁹. גם בשלב השני המתואר במשנה יש מחלוקת. לפי רש"י והרע"ב הכוונה עד שישחיר אותו מקום משערות הרבה. התוספות גרסו "עד שירבה השחור על הלבן", והסבירו שהעור לבן, ויש צורך ששחור השיער ירבה על השטח המגולה של העור. אומנם במסכת כתובות⁶⁰ הביאו התוספות את פירוש ר"ח, ששערות צעירות הן לבנות בראשן, ולשם סימן יש צורך שירבה השחור שבשיער על החלק הלבן שבו.

גם האמוראים נחלקו בדברי רבי יהודה⁶¹. מר עוקבא אמר: "לא שירבה השחור ממש, אלא כדי שיהיו שתי שערות שוכבות, ונראות כמי שירבה השחור על הלבן; רבא אמר: שתי שערות המקיפות משפה לשפה". כלומר, בעוד שלפי פשט דברי רבי יהודה מדובר על השלב השלישי לפי טנר, שבו ניתן לומר שרבה השחור על הלבן, מסביר מר עוקבא שהכוונה היא לשלב שני, ורבא מחזירנו לשלב השלישי אשר בו יש כבר שערות שמקיפות משפה לשפה, כלומר התחלת תשעורת בכף הערוה.

סימני תשעורת נוספים אנו מוצאים בתוספתא⁶²: "עד מתי תינוקת

משעת הבאת שערות, שזו לא חלק בה שום אדם, אלא שסובר ר' יהודה מאחר שקידושין אלו דרבנן כי גדלה לא גדלי קידושין בהדה, ומן התורה ממאנת אף לאחר שגדלה, ומתוך כך נתנו לה חכמים זמן למאן עד שתהא גדולה גמורה אחר שלא בעל משגדלה".

57. פ"ו, משנה יא.

58. שם, משנה יב.

59. אומנם יש חילוקי דיעות בין המפרשים האם ניטל בזוג הוא השיעור הגדול (רש"י ורע"ב), או ששיעור זה הוא דווקא השיעור הקטן ביותר (המאירי).

60. לו. תוד"ה עד שירבה.

61. נידה נב.

62. תוספתא נידה, פ"ו, הלכה ה ו-ו בהוצאת צוקרמאנדל. התוספתא מצוטטת בשינויים קלים

ממאנת? עד שתביא שתי שערות, דברי רבי מאיר. ורבי יהודה אומר: עד שירבה שחור על הלבן. ר' יוסי אומר: משיקיף העטרה. ר' שמעון אומר: משתפשט את הכף. בן שלקית אומר: עד שתכלכל. אמר ר' שמעון: מצאני חנניה בן כינאי בצידן, אמר לי: כשתלך אצל ר' עקיבא אמור לו: עד מתי הבת ממאנת? אם יאמר לך עד שתביא שתי שערות, אמור לו: והלא במעמד כולכם העיד בן שלקות ביבנה עד שתכלכל! כשבאתי והרציתי דברים לפני ר' עקיבא, אמר לי: כילכול איני יודע, בן שלקות איני מכיר, אלא עד שתביא שתי שערות". בתוספתא זו אנו מוצאים תאור מפורט יותר של שלבי הביניים בהופעת התשעורת. אחר השלב של ירבה השחור על הלבן, בא שלב של הקפת העטרה, אשר בו יש תשעורת לא רק על השפתיים כי אם גם בכף הערווה, אך רק בחלק התחתון שלה. זה בדיוק שלב שלוש לפי טנר. רבי שמעון אינו מסתפק בהקפת העטרה, אלא בהתפשטות התשעורת על פני כל כף הערווה, וזה מתאים לשלב ארבע לפי טנר. בן שלקות אומר שהבת יכולה למאן עד שלב מאוחר עוד יותר, והוא עד שתכלכל; כילכול זה לפי רש"י פירושו עד שיהיו שם שערות הרבה, שיהא רצוף ומלוכש בשיער, ולפי התוספות מדובר בשיער מגודל, ובשיער כזה שהבנות כבר מסירות אותו ע"י סיד, דהיינו שלב חמש לפי טנר. לפי הרמב"ם והמאירי המסבירים כי השיעור של שתי שערות שאמר רבי עקיבא, דהיינו עד שיינטל בזוג, הוא השיעור הקטן ביותר, ברור מדוע אמר רבי עקיבא: "כילכול איני יודע, בן שלקות איני מכיר", שהרי בן שלקות אמר את השיעור הארוך ביותר.

מהתיאורים המפורטים הללו אנו יכולים ללמוד כי מה שנאמר שהתקופה בה יכול נער להיות בן סורר ומורה מסתיימת בהקפת הזקן התחתון, אין הכוונה שכל שיער הערווה כבר צמח, כי אם השלב בו יש מספר שערות מועט מסביב לאבר המין⁶³.

מרשל וטנר במחקרם לא חקרו את גיל הופעת הזקן בנערים, ואף בתלמוד לא מצאנו דיון האם הופעת שתי שערות או יותר בזקן מהווה עדות להופעת סימני מין משניים באזור הערווה. רק בתיאור הסריס נאמר כי אחד מסימניו הוא "כל שאין לו זקן"⁶⁴. הרמב"ם⁶⁵, לאחר הביאו את תיאור הסריס, כותב: "בן י"ג שנה ויום אחד שלא הביא סימן שלמטה ונראו בו כל הסימנים של מעלה, הרי זה ספק בין גדול לקטן, ואם לא נבדק מלמטה, כיוון

כבבלי נידה נב, ב, והשינוי המשמעותי ביותר הוא השמטת דברי רבי שמעון שאמר משתפשט את הכף.

63. לפי הגמרא בתחילת פרק שמיני בסנהדרין, נער יכול להפרות אישה משהביא שתי שערות, ולכן שלושה חודשים לאחר מכן הוא ראוי להיות אב, שכולם יראו ויכירו שהוא אב. אומנם הרע"ב פירש כי משיקיף זקן תחתון הוא ראוי להיות אב, אך כבר הקשה עליו התור"ט שהסבר זה אינו לפי מהלך הטוגיניא שם.

64. יבמות פ, ב.

65. בפ"ב מהל' אישות, הלכה טו.

שנראה בו סימני בגרות מלמעלה הרי זה בחזקת גדול". כלומר לפי הרמב"ם גם לזכר יש סימן עליון, והסימן התחתון מקדים את העליון, שהרי זקן מעיד שהביא סימן תחתון. הראב"ד במקום משיג על הרמב"ם וכותב: "נראה לי שזה היה שטף רוח, ולא עיין בדבריו, וטעה במה שסידר בבת, כי הבת יש לה סימני בגרות והם סימן עליון, אבל הבן אין לו סימן העליון, וסימנים האמורים הם סימני סירוס ולא סימני בגרות...". הרבה דנו בדברי הרמב"ם האלו⁶⁶, אך נראה כי היו בכל-זאת מי שסברו שיש סימן עליון לזכר: המאירי⁶⁷ מזכיר שיטות אלו ואומר: "ולדעת האומר ששערות זקנו הן סימן העליון שלו, כל שהגיע לפירקו ולא נראו בו לא שערות של מטה ולא של מעלה קטן הוא אף בסימני סירוס עד עשרים, ואם נראה בו זקן העליון דנין אותו כגדול ותולין את התחתון בנשירה". כלומר שיש שיטה מרחיקת לכת שדנה דין זקן העליון כדין סימן העליון בבת, ואף אם בודקים את הזכר ולא מוצאים סימן תחתון – תולין בנשירה. ואומנם כך כותב רב שמואל בן חפני גאון בספר הבגרות, והוא מדגיש: "ואין כוונת הקדמונים בהקדמת הצמיחה של שער הערווה לצמיחת השער בכל הגוף, לכך שהדבר קיים אצל רוב האנשים, וכי יש מעטים שהצמיחה במקום אחר בגופם קודמת אצלם לצמיחת שער הערווה, אלא לכך שאצל כולם יש בכך נוהג אחד ואצל כולם לא ייתכן הדבר אחרת. ואם מישהו עיין בכך ומצא מקום אחר בגופו שצמיחת השער בו בבגרותו קדמה לצמיחת שער הערווה, שומה עליו לדעת שצמיחת שער הערווה קדמה לכך באופן טבעי, אלא שהיתה לו נשירה"⁶⁸. ואומנם, אומר המאירי, הרמב"ם אינו כה קיצוני, ושיטתו היא: "ששערות הזקן הם סימן העליון שלו, אלא שאינו עושה אותו גדול כסימן העליון שבאשה, ומפני שאינו אלא אחד, וכן מפני שהזקן מורה שאינו סריס... אלא שאם הגיע לפירקו ולא הביא שערות, אם נראה בו זקן העליון הרי זה ספק, אלא שאם לא נבדק למטה הרי זה בחזקת גדול"⁶⁹. מכל מקום אנו מוצאים מחלוקת ראשונים האם יש סדר בהופעת הזקן ותשעורת הערווה, או שאין סדר קבוע לכך, ולכן לא ניתן להתייחס לזקן כאל סימן המוכיח מציאות שתי שערות במקום הערווה.

להלכה פוסק הרמב"ם⁷⁰: "הבת מיום לידתה עד שתהיה בת י"ב שנה גמורות היא הנקראת קטנה ונקראת תינוקת, ואפילו הביאה כמה שערות

66. ראה במגיד משנה ובלחם משנה על אתר.

67. בתחילת פירושו לפרק שישי בנדה, בד"ה אמר המאירי.

68. פ"א, שורות 50-57.

69. ולא רק זו, אלא מלכתחילה מי שהביא סימן זקן אין צורך לבדוק אם הביא שתי שערות למטה, שכן פסק הרמב"ם בפ"ט מהל' עדות הלכה ח: "קטן שהגיע לכלל שנותיו שנראו בו סימני בגרות מלמעלה אינו צריך בדיקה".

70. פ"ב מהל' אישות, הלכה א.

בתוך הזמן הזה אינם אלא כשומא". וכן לעניין סימן העליון פסק⁷¹: "כל אלו הסימנים שמונה, נראה בבת סימן אחד מכל אלו או כולן והיא בת י"ב שנה או פחות אין משגיחין בו, והרי היא קטנה". וכן בדין בן פסק⁷²: "הבן משוילד עד שיהיה בן י"ג שנה נקרא קטן ונקרא תינוק, ואפילו הביא כמה שערות בתוך הזמן הזה אינו סימן אלא שומא". וכן⁷³: "הבת שהביאה שתי שערות בתוך שתיים עשרה שנה, והבן שהביא בתוך י"ג, שניהם שומא כמו שביארנו, אע"פ שאותן שערות במקומן הם עומדות אחר י"ג לזכר ואחר י"ב לנקבה אינן סימן".

כל הסימנים שנידונו עד כה, בין סימן עליון ובין סימן תחתון, מעידים על התבגרות רק לאחר גיל שתיים עשרה לבת ושלוש עשרה לבן, אך לפני גיל זה אין להם משמעות. אומנם מצינו בתוספתא⁷⁴ "בן תשע שנים ויום אחד שהביא שתי שערות – שומא. מבן תשע שנים ויום אחד עד בן שתיים עשרה שנה ויום אחד שהביא שתי שערות – שומא, ר' יוסי ברבי יהודה אמר: סימן. בן שתיים עשרה שנה ויום אחד עד בן שלוש עשרה ויום אחד שהביא שתי שערות – הרי הוא כאיש לכל דבר". אם כן יש דיעה בין התנאים כי מגיל תשע שנים ומעלה יש כבר להתחשב בסימנים. אך לא רק זו, כי אם הדיעה של סתמא דתוספתא היא כי בן בגיל שתיים עשרה שנה ויום אחד שהביא שתי שערות הרי הוא כאיש לכל דבר. לפי בעל חזון יחזקאל על תוספתא זו, דיעה זו היא דעתו של רבי שמעון בן אלעזר, הסובר⁷⁵ "דברים האמורים בתינוק – בתינוקת", כלומר שהתינוק ממהר להתחכם מן התינוקות ולכן הוא נעשה גדול מגיל י"ב שנה, וזאת בניגוד לדעת רבי, הסובר שניתנה לאישה כינה יתירה והיא ממהרת להתבגר. אמנם המחלוקת בין רבי ורשב"א היא לעניין הפרת נדרים, אך לא ברור כיצד משפיעה הבינה היתירה שניתנה לאיש לפי דברי רשב"א, או לאישה, לדברי רבי, על התפתחות סימני המין.

ו. סיכום

בעבודה זו הראינו כי חז"ל הכירו השפעה של גורמים חיצוניים על התפתחות סימני המין המשניים במשך ההתבגרות, וכן הראינו כי חז"ל תיארו כמדוייק כל שלב ושלב משלבי התפתחות השדיים והופעת תשעורת הערווה, והתייחסות לסדר הופעת כל אחד מסימני ההתבגרות.

באופן כללי סוברים חז"ל כי סימן תחתון, דהיינו התשעורת, מקדים

71. שם, שם. הלכה ח.

72. שם, שם, הלכה י.

73. שם, שם, הלכה יח.

74. נידה פ"ו הלכה ב.

75. בנידה, מה, ב.

את צמיחת השדיים, והסכרתי כי אין הכוונה להופעת ניצני שדיים, כי אם להתפתחות מתקדמת יותר של השד. כך פסקו כבר בבית הדין של יבנה, כפי עדותו של רבי אלעזר ברבי צדוק, אך היו שחלקו על פסק זה. רבי מאיר סובר שסימן העליון ממהר לבוא, ורבי שמעון סובר שהדבר תלוי בגורמים חיצוניים שונים, ולכן יש הבדל בין מהירות ההתפתחות בכפר ובעיר. לפי רוב ההסברים שיפשוף מקומי של החזה גורם להתפתחות מהירה יותר של השדיים, ורחיצה במרחצאות גורמת לצמיחת שיער ערווה, אך לפי המאירי ניתן גם להסביר שבבנות כפרים הסימן העליון מאחר לבוא מכיוון שהן רגילות בהתעמלות ושאר 'עינויים' שבעטיים הסימן העליון מתאחר, בעוד שהעינוגים של בנות העיר גורמות להופעה מוקדמת של הסימן העליון. יש גם דיעה שגירוי חיצוני משפיע על התפתחות שד אחד, ולכן אצל בנות עשירים צד ימין ממהר לבוא מפני שנישוף באפקריסותן, ואצל בנות עניים צד שמאל ממהר להתפתח מפני שנושאות כדים או שנושאות את אחיהן על גססיהן.

בנושא תיאור ההתפתחות של סימני הבגרות, ראינו כי מופיעים בחז"ל תיאורים מפורטים ביותר של כל השלבים, הן בהתפתחות השד והן בהתפתחות התשעורת. הסברנו כי בתיאור "איזהו סימניה" המתוארים במסכת נידה, פרק חמישי, משנה ח', הכוונה כנראה לסימני בגרות, כפי שהסבירו רב שמואל בן חפני גאון ורב יהודה הכהן ראש הסדר, וכן הר"ח, רש"י, הרמב"ם בפירוש המשניות והרע"ב. במשנה זו מצאנו סימנים שונים להתפתחות השד, כגון: משיעלה הקמט תחת הדד, משיטו הדדים, משישחיר הפיטומת, וכן כדי שיהא נותן ידו על העוקץ ושוהה לחזור.

כמו כן מצאנו סימנים נוספים לבוגרת בתוספתא: משיתקשקשו הדדים, משיכסיף ראש החוטם, משיקיף או משתקיף העטרה, או משתפשט הכף. הבאנו את הסבר הרמב"ם כי שני הסימנים האחרונים בתוספתא הינם סימן תחתון ולא סימן עליון, והבאנו ראייה נוספת לשיטת הרמב"ם כי הקפת העטרה היא סימן תחתון, מהתוספתא "עד מתי תינוקת ממאנת" אשר בה מוזכרים רק סימנים תחתונים, וכן מהדיון בסוגיית בן סורר ומורה במס' סנהדרין. הסברנו כי לפי רש"י שהקפת העטרה היא סימן עליון, ניתן להסביר את מהותו של סימן זה לפי מרשל וטנר, אשר תיארו כי בשלב מסוים העטרה מתגבה ומתרוממת מעל שטח הפנים של יתר השד, ומקיפה את הפיטמה. גם את הסימן "משיטו הדדים" ניתן להסביר לפי התיאורים של מרשל וטנר,

שעד שלב מסוים הפיטמה מצויה מעל אמצע השד, ומשלב מסוים השד מכביד, והפיטמה נמצאת מתחת לקו האמצע של השד.

גם בנושא התפתחות התשעורת אנו מוצאים בחז"ל תיאורים מדויקים ומפורטים ביותר: הבאת שתי שערות, ומחלוקת מפורטת מה בדיוק נקרא הבאת שתי שערות. השלב של עד שירבה השחור, אשר יש בו תיאורים שונים, מה פירושו, וכן השלב של עד שיקיף הזקן התחתון. בנושא הבאת שתי שערות יש תיאורים של אורך השערות, ובשלב של עד שירבה השחור על הלכך הקדימו האמוראים מר עוקבא ורבא את השלב, ואמרו שניתן להסתפק בשתי שערות שוכבות או בשתי שערות המקיפות משפה לשפה.

בתוספתא מצאנו פירוט של שלבים נוספים בהתפתחות התשעורת-משיקיף העטרה, משתפשוט את הכף, ועד שיכלכל, והסברנו כל שלב ושלב מהו.

עמדנו על כך כי לא מצאנו לא בחז"ל ולא במחקר המודרני האם שתי שערות בזקן מקדימות הופעת שתי שערות בערווה, או שמא הופעת שתי שערות בזקן התחתון מקדימה את הופעת שתי השערות הראשונות בזקן העליון, אם כי מצאנו כי רב שמואל בן חפני גאון מציין כי שער הערווה מקדים תמיד כל שער אחר בגוף. לפי הרמב"ם, הסימן התחתון, כלומר הופעת שתי שערות ערווה, מקדים את הופעת הזקן, ולכן בעל זקן שלא נבדק מלמטה הרי הוא בחזקת גדול. הרב"ד חולק על הרמב"ם, וסובר שאין לזכר סימן עליון כלל. מכל מקום, לכל הסימנים יש משמעות רק לאחר גיל שתים עשרה לנקה ושלוש עשרה לזכר לפי ההלכה, אם כי מצינו בתוספתא דעות כי הסימנים מעידים על בגרות גם לפני גיל זה.⁷⁶

מקור: אסיא סג-סד, עמ' 151-168 (1998)

76. וראה במאמרו של פרופ' י.ד. גילת בן שלוש עשרה למצוות? (מחקרי תלמוד א, הוצאת מגנס, ירושלים תש"ן, עמ' 39), הדין במועד קביעת גיל הגדלות לבן ולבת, בקביעת רבא "קטנה שהגיע לכלל שנותיה אינה צריכה בדריקה, חזקה הביאה סימנים" (נידה מו, א ומח, ב), ובקביעה כי הופעת סימנים לפני גיל זה נחשבת שומא בלבד. וראה בתוספות סנהדרין סט, א ד"ה בידוע: "אע"פ שבדורות האחרונים נתנו חכמים סימן להבאת שערות לקטנה בת י"ב שנה ויום אחד ולקטן בן י"ג שנה ויום אחד, בדורות הראשונים שהיו ממהירים להביא שערות היה זמן גדול מקודם הרבה". יש לציין שחז"ל התחשבו בבעיית הצניעות שבבדיקת הסימנים באישה, וקבעו (נידה מח, ב): "ת"ר: כל הנבדקות נבדקות על-פי נשים, וכן היה רבי אליעזר מוסר לאישתו ורבי ישמעאל מוסר לאימו"; וראה במשנה תורה הלכות אישות פ"ב הל"כ, וזה בניגוד להימנעות הנשים לעניין מניין השנים, ראה שם בהלכה כב. עם המעבר משיטת הסימנים לשיטת השנים נפתרה גם בעיית הצניעות שבבדיקת הסימנים. ראוי לציין שהשגתו הקשה והחריפה ביותר של רב יהודה הכהן ראש הסדר על רב שמואל בן חפני גאון היא ההיתר שנתן האחרון לגברים לבדוק בסימניהן של בנות משפחתן, דבר שנראה לרב יהודה בלתי צנוע ואסור בהחלט. וראה בשו"ת חת"ס ח"ד סי' פ"ג שהצריך עדות גברים בבדיקת אישה שנסתפקו אם היא אילנית.